O‘ZBEK TILINING XORAZM SHEVASI VA INGLIZ TILINING QARINDOSHLIK TERMINLARINING SHAKLLANISHI

Iskandarova Nodira Ulug’bek qizi
UrDU akademik litseyi bosh o’qituvchisi,
Urganch Innovatsion Universiteti 1 kurs magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek tilining Xorazm shevasida va ingliz tilida qarindoshlik terminlarining shakllanishi lingvistik tahlil asosida o‘rganiladi. Har ikkala til tizimidagi terminlar tarixiy qatlamlari, tashqi ta’sirlar, morfologik shakllanish usullari va ijtimoiy omillar asosida solishtiriladi. Xususan, Xorazm shevasidagi qadimiy turkiy, fors, arab va rus tillari ta’siri, shuningdek, gender va yosh omilining tilga ta’siri yoritiladi. Ingliz tilida esa germanik ildiz, lotin va fransuz til qatlamlari asosida shakllangan terminlarning lingvistik xususiyatlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Xorazm shevasi, qarindoshlik terminlari, ingliz tili, til qatlami, so‘z yasalishi, leksik izlanish, gender, tarixiy til ta’siri.*

Annotation. *This article studies the formation of kinship terms in the Khorezm dialect of the Uzbek language and in English through linguistic analysis. The terms in both linguistic systems are compared based on historical layers, external influences, morphological formation methods, and social factors. Specifically, it discusses the impact of ancient Turkic, Persian, Arabic, and Russian languages on the Khorezm dialect, as well as the influence of gender and age factors on the language. In English, the linguistic characteristics of terms formed on the basis of Germanic roots, Latin, and French language layers are revealed.*

Keywords: *Khorezm dialect, kinship terms, English language, language layers, word formation, lexical research, gender, historical language influence.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается формирование терминов родства в хорезмском диалекте узбекского языка и в английском языке на основе лингвистического анализа. Термины в обеих языковых системах сравниваются на основе исторических слоев, внешних влияний, методов морфологического формирования и социальных факторов. В частности, обсуждается влияние древнетюркского, персидского, арабского и русского языков на хорезмский диалект, а также влияние факторов гендера и возраста на язык. В английском языке раскрываются лингвистические характеристики терминов, сформированных на основе германских корней, латинских и французских языковых слоев.*

Ключевые слова: *хорезмский диалект, термины родства, английский язык, языковые слои, словообразование, лексические исследован.*

Kirish: Qarindoshlik terminlari har bir tilning leksik boyligida muhim o‘rinni egallaydi. Ular nafaqat oilaviy munosabatlarni ifodalaydi, balki xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy tuzilmasi haqida ma’lumot beradi. O‘zbek tilining Xorazm shevasi va ingliz tilidagi qarindoshlik terminlarining shakllanishi turli tarixiy, sotsiolingvistik va morfologik omillar bilan izohlanadi.

1. Xorazm shevasida qarindoshlik terminlarining shakllanishi

Xorazm shevasidagi qarindoshlik terminlari uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Qadimgi turkiy ildizlardan kelib chiqqan so‘zlar — ata, ana, o‘g‘il, qiz, ini — shevada saqlanib qolgan bo‘lib, “Devonu lug‘otit turk”da ham uchraydi. Fors-tojik qatlamidan xola, amu, barodar kabi atamalar kirib kelgan. Arab tilidan esa ahl, nasab, zurriyot kabi diniy terminlar o‘zlashtirilgan. Rus tili ta’siri XX asrda ko‘proq sezilgan: dedushka, babushka kabi so‘zlar ba’zida ishlatilgan.

Qarindoshlik terminlari morfologik jihatdan quyidagi usullar bilan yasalgan:

Affiksatsiya: -ak, -jon, -xon qo‘shimchalari orqali (masalan, opajon, akamak);

Kompozitsiya: katta-opa, kinji-aka kabi birikmalar;

Leksikalizatsiya: qayın-ata, kelin-qiz kabi tuzilmalar;

Semantik derivatsiya: mavjud so‘zlarning yangi ma’nolarga ega bo‘lishi.

Shevada yosh va gender omillari ham asosiy rol o‘ynaydi. Masalan: aka-uka, opa-singil, jiyan-jiyanak juftliklari orqali bu farqlar aniq ifodalanadi.

2. Ingliz tilida qarindoshlik terminlarining shakllanishi

Ingliz tilidagi qarindoshlik terminlari asosan germanik ildizlarga borib taqaladi: father, mother, son, daughter, brother, sister. Ularning ba'zilari qadimgi ingliz tilidan (Old English) olingan: fæder, mōdor, sunu, dohtor. Lotin va fransuz tili orqali o‘zlashgan terminlar ham mavjud: uncle (fr. oncle), cousin (lot. consobrinus), nephew, niece.

Shuningdek, ingliz tilida genderni ifodalovchi terminlar aniq ajratilgan: aunt–uncle, niece–nephew. Bu farqlanish ijtimoiy tizimda gender rollarining tildagi ifodasini ko‘rsatadi.

Ingliz tilidagi qarindoshlik terminlari morfologik jihatdan murakkab bo‘lmasa-da, semantik aniqlik va ierarxiyaviy tuzilishga ega: grandfather, great-grandmother, stepbrother, half-sister va h.k.

3. Solishtirma tahlil

Asosiy omillarXorazm shevasiIngliz tiliTarixiy qatlamlarTurk, fors, arab, rusGermanik, lotin, fransuzGender ajratilishiJuda aniq (aka-opa, jiyan-jiyanak)Aniq (brother-sister, uncle-aunt)Morfologik shakllanishAffiksatsiya, kompozitsiya, leksikalizatsiyaKompozitsiya (grand-, step-, half-)Yashash joy ta’siriMahalliy fonetik va leksik o‘zgarishlarIngliz tilining dialektik farqlari

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Qarindoshlik terminlari tilshunoslik sohasiga o'ziga xos ahamiyatga ega. Ular insonlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni va oilaviy munosabatlarni aks ettiradi.

Qarindoshlik terminlarini tilshunoslikka kirib kelishi,paydo bo'lish tarixi xammaga birdek qiziqarli va maroqli .

Keling Xorazm shevasining paydo bo'lish tarixidan boshlaymiz . Dastlab Xorazm aholisi sharqiy eron deb atalmish tilda gaplashgan. Xorazm-turkiy tili eramizning birinchi asrlari boshlarida, Turk xoqonligi (567 — 603) davrida xorazmiylarning tilini turklashtirish oqibatida shakllanishni boshladi va asosan ushbu jarayon XI asrda saljuq bosqinidan keyin jadallashdi. Jarayon 1220 yili Chingizxon jangchilari bosqini oqibatida Xorazmshohlar davlati so‘nganidan keyin yakunlandi.

Plano-Karpini guvohlik berishicha, XIII asrdanoq xorazmiylar orasida turk nutqi ustun bo‘lishni boshladi. XIV asrning 1-yarmi xorazmiylar tilining to‘liq turkiylashishi yakuniy davri bo‘ldi[1]. O‘rta osiyo turkiy tili rasmiy til bo‘ldi va Xiva xonligida rasmiy til sifatida 1920 yilgacha foydalanildi.

O'zbek tilining Xorazm shevasida qarindoshlik terminlari tarixiy jihatdan juda qiziqarli.. Qarindoshlik terminlarining paydo bo'lishi bir necha omillar bilan bog'liq:

1. Tarixiy kontekst: Xorazm qadimdan savdo va madaniyat markazi bo'lgan. Bu mintaqada turli millat va madaniyatlar o'zaro ta'sir ko'rsatgan, bu esa til va terminologiyada o'z aksini topgan.

2. Oilaviy tuzilmalar: O'zbeklarda oilaviy munosabatlar, qarindoshlik aloqalari doimo ahamiyatli bo'lgan. Xorazm shevasida oilaviy an'analar va qarindoshlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalar chuqur ildizlarga ega.

3. Mahalliy madaniyat: Xorazm xalqining urf-odatlari va an'analari qarindoshlik terminlarining shakllanishida muhim rol o'ynagan. Har bir termin ma'lum bir rol o'ynaydigan oilalarning ijtimoiy ahamiyatini aks ettiradi.

4. O'zbek tili rivoji: O'zbek tili rivojlanishi davomida Xorazm shevasida qarindoshlik terminlari ham o'zgarishlarga uchragan. Aslida, ko'p terminlar boshqa tillardan, xususan, fors, arab va turkiy tillardan o'zlashtirilgan.

5. O'zaro aloqalar: Xorazmning geografik joylashuvi uni qo'shni mamlakatlar va hududlar bilan bog'lagan, bu esa til va terminologiyaning boyishiga olib kelgan.

Shu nuqtai nazardan, Xorazm shevasida qarindoshlik terminlari nafaqat til, balki madaniyat va tarixning ajralmas qismini tashkil etadi. Bu terminlar orqali o'zbek xalqining boy tarixi va madaniy o'ziga xosligi ko'rinadi.

Xorazm shevasidagi qarindoshlik terminlari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu terminlar O'zbekistondagi boshqa shevalar bilan solishtirganda bir qator farqlarga ega. Keling, ayrim asosiy terminlarni va ularning o'ziga xos taraflarini ko'rib chiqamiz:

1. Bobo: Xorazm shevasida "bobo" atamasi bobolarga nisbatan ishlatiladi, ya’ni otasining otasiga nisbatan, ammo boshqa shevalarda "ota" yoki "dada" terminlari ko'proq keng tarqalgan.

2. Momo: Xorazm shevasida "momo" atamasi buvilarga nisbatan ishlatiladi, ya’ni otasining yoki onasining onasiga nisbatan, ammo boshqa shevalarda "ena" yoki "buvi" terminlari ko'proq keng tarqalgan.

3. Aka : Xorazm shevasida "aka" atamasi otalarga nisbatan ishlatiladi, ammo boshqa shevalarda "ota" yoki "dada" terminlari ko'proq keng tarqalgan.

4. Opa: Xorazm shevasida "opo" atamasi onalarga nisbatan ishlatiladi, ya’ni o’zining tug’gan onasiga nisbatan, ammo boshqa shevalarda "ona" yoki "ena" terminlari ko'proq keng tarqalgan.

5. O’ga : Xorazm shevasida "og’o" atamasi akalarga nisbatan ishlatiladi, ya’ni o’zining tug’ushgan akasiga nisbatan, ammo boshqa shevalarda "aka" termini ko'proq keng tarqalgan.

6. Uka : Xorazm shevasida "uka" atamasi o’zidan kichkina singlisiga nisbatan yoki ukasiga nisbatan ishlatiladi.

7. Yanga: Xorazm shevasida "yanga" atamasi kelinoyisiga nisbatan ishlatiladi, ya’ni akasining xotiniga nisbatan, ba’zi hududlarda “biyi” bo’lib xam uchraydi

8. Boldiz: Xorazm shevasida "boldiz" atamasi erining singlisiga yoki opasiga nisbatan ishlatiladi, boshqa shevalarda "opacha" yoki "opa" terminlari ko'proq keng tarqalgan.

9. Doyi: Xorazm shevasida "doyi" atamasi ko’pincha onasining qarindoshlariga nisbatan ishlatiladi, ammo ba’zi joylarda opasing eriga nisbatan xam ishlatiladi

10. Xola (xola): Xorazm shevasida "xola" atamasi onaning opasini anglatadi, ammo boshqa shevalarda bu termin ko'pincha onaning jiyanlarini ham bildiradi.

Xorazm shevasidagi qarindoshlik terminlari o'zaro aloqalar va mahalliy madaniyatning ahamiyatini ko'rsatadi. Har bir termin o'ziga xos madaniy kontekstda yuzaga kelgan, shuning uchun boshqa shevalar bilan solishtirganda o'zining o'ziga xosligi bilan farqlanadi.

Ingliz tilidagi qarindoshlik terminlarining paydo bo'lish tarixiga keladigan bo’lsak u har qanday insonni qiziqishini o’ziga tortadigan darajada qiziqarli va kompleksdir.

Eski Ingliz Dastlabki Manbalari: Ingliz tilidagi qarindoshlik terminlari Qadimgi Ingliz tilidan boshlanadi, bu til 5-asrdan 11-asrgacha mavjud bo'lgan. Bu davrda ko'plab terminlar Germanik ildizlardan paydo bo'lgan. Masalan, "father" (ota), "mother" (ona), "brother" (uka), "sister" (opa) kabi so'zlar hozirgi zamonga qadar o'xshash shakllarda saqlanib qolgan.Vaqt o’tgan sari boshqa tillarning ta’siri xam o’z hukmini o’tkazmay qo’ymadi. 1066-yildagi Normandiya istilosi ingliz tiliga ko'plab fransuzcha terminlarni olib keldi, ularning ba'zilari oilaviy munosabatlar va ijtimoiy ierarxiyaga bog'liq bo'lgan.

Masalan, “uncle” (jiyan) so'zi qadimgi fransuz tilidagi 'oncle' so'zi orqali olingan va qadimgi ingliz tilidagi ‘uncl’ (jiyan) so'zini o'zgartirdi.

O'rta asrlarda feodalizmin rivojlanishi bilan, qarindoshlik terminlari ko'proq aniq bo'lib, ijtimoiy strukturalar murakkablashdi. "Daughter" (qiz) va "son-in-law" (jiyan) kabi terminlar oilaviy ittifoqlarning va mulk merosining ahamiyatini aks ettirdi.

Britaniya mustamlakachiligi kengayganda, ingliz tili turli tillar va madaniyatlar bilan o'zaro ta'sirda bo'ldi. Bu esa turli qabilalar terminlarini o'z ichiga olishga olib keldi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Zamonaviy ingliz tilida qarindoshlik terminlari kengayib, oilaviy dinamikalarni yansituvchi qo'shimcha va inklyuziv terminlarni o'z ichiga oladi. Bu, o'z navbatida, oilaviy tuzilmalar, masalan, aralash oilalar, bir jinsli munosabatlar bilan bog'liq o'zgarishlarni aks ettiradi.

Antropologlar va lingvistlar turli madaniyatlarda qarindoshlik tizimlarini o'rganishdi, bu esa ingliz tilidagi qarindoshlik terminlarini yaxshiroq tushunishga olib keldi. Vil'yam Labov va Klo Lyev-Straus kabi olimlar tilda ijtimoiy munosabatlarni qanday aks ettirishini o'rgangan.

Umuman olganda, ingliz tilidagi qarindoshlik terminlarining evolyutsiyasi tarixiy va ijtimoiy o'zgarishlarni, shuningdek boshqa tillar va madaniyatlar tomonidan ta'sirni aks ettiradi. U hozirgi jamiyatning oilasi va munosabatlar haqidagi fikrlarini aks ettirishda davom etmoqda

Qarindoshlik terminlari ijtimoiy strukturalarning rivojlanishi bilan yanada boyidi. va munosabatlarning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bu atamalar:

1. Ijtimoiy aloqalarni belgilash

Qarindoshlik atamalari insonlar o'rtasidagi munosabatlarni aniq belgilaydi, shuningdek, oilaviy va ijtimoiy tuzilmalarni shakllantiradi.

2. Madaniyatni ifodalash

Har bir madaniyatda qarindoshlik atamalari o'ziga xos bo'lib, ular milliy an'ana va qadriyatlarni aks ettiradi.

3. Sotsializatsiya jarayoni

Bolalar qarindoshlik atamalari orqali o'z oilasi va jamoasi haqida bilim olishadi, bu esa ularning ijtimoiy hayotga moslashishiga yordam beradi.

4. Gender rollarini tushunish

Qarindoshlik atamalari va ularning ishlatilishi gender rollarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

5. Historik kontekstdagi o'zgarishlar

Qarindoshlik atamalari vaqt o'tishi bilan ijtimoiy tuzilmalar va munosabatlaridagi o'zgarishlarni aks ettiradi.Natijada, qarindoshlik atamalari nafaqat individual munosabatlar, balki keng ijtimoiy strukturalar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalarni ham muhim ravishda shakllantiradi va rivojlantiradi.Masalan, turmush qurish, nikoh, unvonlar va oilaviy rollar asosida qo'shimcha atamalar paydo bo'la boshladi.

XULOSA

O’zbek tilshunosligida Xorazm shevasi va ingliz tiling qarindoshlik terminlari muhim rol o'ynaydi, chunki ular:

1. Ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi: Qarindoshlik terminlari ijtimoiy struktura va oila ichidagi munosabatlarni ifodalaydi. Ular oilaviy aloqalarni, ijtimoiy statusni va an'analarni ko'rsatadi.

2. Madaniyatni saqlaydi: Qarindoshlik tizimi, har bir xalqning madaniyatini, urfodat va an'analarini o'zida aks ettiradi, bu esa tilning rivojlanishida va avloddan-avlodga o'tishida muhim hisoblanadi.

3. Semantik tahlil uchun manba: Qarindoshlik terminlari tilshunoslikda semantik tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi. Ular so'z boyligini, ularning o'zaro bog'lanishi va ma'nolarini o'rganishda foydalaniladi.

4. Tilning evolyutsiyasi: Qarindoshlik terminlari vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarayotganini, yangi terminlar paydo bo'lishini yoki mavjud

terminlarning ma'nolarining kengayishini o'rganish tilning evolyutsiyasini tushunishga yordam beradi.

5. Sotsiologik va antropologik tadqiqotlarning asosi: Qarindoshlik munosabatlari oila va jamiyatning tuzilishiga ta'sir qiladi, shuning uchun bu terminlar sotsiologiya va antropologiya fanlarida ham tadqiqot obyekti sifatida xizmat qiladi.

Umuman olganda, qarindoshlik terminlari tilshunoslik, madaniyat va ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni o'rganishda zaruriy va muhim ahamiyatga ega. Ular xalqning tarixiy va madaniy xotirasini saqlashda alohida o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlami. -Toshkent: Fan, 1985. B.170

2. Dadaboyev H.O‘zbek Terminologiyasi: o’quv qo’llanma.-Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.-B.202

3. Gerd A.S. Znachenie termina i nauchnoe znanie//Nauchno texnicheskaya informasiya. Seriya2. -M.,1991. №10. - B.124

4. Axmanova O.S. Mkrtichyan S.A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya isemioticheskaya problema. Problematika opredeleniy terminov v slovaryax raznix tipov.-M.:Nauka,1976. -B.85

5. Gak V.G. Asimmetriya lingvisticheskogo znaka i nekotorie obshie problemi terminologii(semanticheskie problemi yazika nauki). Materiali nauchnogo simpoziuma. - M.: MGU.1972.- B.163

6. Danilenko V.P. Ob osnovnix lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemim terminam//Semioticheskie problemi yazikov nauki, terminologii i informatiki. - M.: MGU,1971.-B.135

7. Евлоева З.И. Русская лингвистическая терминология в эволютивном аспекте: диссертация кандидата филологических наук. – Нальчик , 2006. 150 с

8. Hojiyev A.Tilshunoslik terminlarining izohli lug„ati. – Toshkent:O„zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002

9. Ermatov I.R. O„zbek tilshunoslik terminlarining shakllanishi va taraqqiyoti: filologiya fanlari bo„yicha falsafa doktori (PHD)dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2019

10. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug„ati. – Toshkent:Turon zamin ziyo, 2015

11. Хамроева Ш.М. Корпус лингвистикаси атамаларининг қисқача изоҳли луғати. – 2020